

СТАНДАРТ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ**STANDARD OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS: APPROACHES TO UNDERSTANDING**

Жушман М.В., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури

Національний юридичний університет України імені Ярослава Мудрого

В статті розглянуто сучасні доктринальні підходи до розуміння стандартів доказування, охарактеризовано основні види стандартів доказування, що застосовуються при розгляді цивільних справ. Встановлено, що стандарт доказування завжди апробується на основі суб'єктивного процесу оцінки суддею наданих доказів. У вітчизняному правопорядку такий суб'єктивний процес на нормативному рівні (процесуальний закон) виражений у формулюваннях «внутрішнє переконання судді» та «достатність доказів»; а сам процес доказування є таким, що не базується на ймовірностях, і потребує доведення фактичних даних тією стороною, на яку покладений тягар доказування.

Незважаючи на суттєві відмінності між загальним та континентальним правом, обидві системи сходяться в тому, що суб'єктивний процес оцінки фактичних даних не є достатнім для об'єктивного встановлення доказової бази (предмета доказування). У зв'язку з цим повинні бути напрацьовані відповідні стандарти цього процесу. У вітчизняній судовій практиці такі стандарти, як правило, не мають самостійного значення без їх застосування у поєднанні із базовими засадами цивільного процесу, такими як змагальність сторін та диспозитивність.

Окрему увагу приділено аналізу різних видів стандартів доказування, які застосовуються в цивільному процесі. Це включає «переважання доказів», «достатність доказів», та «високий ступінь ймовірності». Кожен з цих стандартів має свою специфіку та застосовується в різних процесуальних контекстах. Зокрема, «переважання доказів» є найбільш поширеним стандартом, що використовується для визначення, чи певний факт є більш імовірним, ніж його відсутність. Цей стандарт часто застосовується у цивільних справах, де немає необхідності доводити факт поза розумним сумнівом.

Висновки дослідження свідчать про необхідність удосконалення нормативної бази щодо стандартів доказування та їх застосування. Це сприятиме підвищенню об'єктивності судових рішень та зміцненню довіри до судової системи. У цьому контексті важливо розробити чіткі та зрозумілі критерії для оцінки доказів, що забезпечить ефективне та справедливе правосуддя.

Ключові слова: доказування, стандарт доказування, ймовірність, оцінка доказів, внутрішнє переконання, достатність доказів.

The article examines modern doctrinal approaches to understanding standards of proof and characterizes the main types applied in civil cases. It establishes that the standard of proof is always tested based on the subjective process of evaluating the evidence provided by the judge. In the domestic legal order, this subjective process is expressed at the normative level in terms like "judge's inner conviction" and "sufficiency of evidence." The proving process is not based on probabilities and requires the actual data to be proven by the party bearing the burden of proof.

Despite significant differences between common and continental law, both systems agree that the subjective process of evaluating factual data is insufficient for the objective establishment of the evidentiary base. Therefore, appropriate standards for this process should be developed. In domestic judicial practice, these standards generally do not have independent significance without their application in combination with basic principles of the civil process, such as the adversarial nature of the parties and dispositiveness.

Special attention is given to analyzing various types of standards of proof applied in civil proceedings. This includes "preponderance of evidence," "sufficiency of evidence," and "high degree of probability." Each of these standards has its specificity and is applied in different procedural contexts. In particular, the "preponderance of evidence" is the most common standard used to determine whether a certain fact is more likely than not. This standard is often applied in civil cases, where there is no need to prove the fact beyond a reasonable doubt.

The study concludes that improving the regulatory framework regarding standards of proof and their application is necessary. This will enhance the objectivity of court decisions and strengthen trust in the judicial system. Developing clear and understandable criteria for evaluating evidence is essential to ensure effective and fair justice.

Key words: proof, standard of proof, probability, evaluation of evidence, internal conviction, sufficiency of evidence.

Актуальність теми. Процеси інтеграції та глобалізації торкаються абсолютно всіх сфер життєдіяльності людини. Правосуддя не є виключенням в цих процесах. Так, в національній судовій системі, які склалися під впливом власних традицій право творення та правозастосування починають впроваджуватись ідеї, концепції, практичні результати інших правових та судових систем. Одним із таких концептів є стандарт доказування, що притаманний англосаксонській правовій сім'ї, і в національній правовій системі (яка тяжіє до романо-германського права) частково відповідає концепту внутрішнього переконання та достатності доказів. Хоча на відмінну від останніх (які є суб'єктивними, індивідуальними явищами), є певним об'єктивним критерієм допустимості та належності доказової бази. Можливість та особливості застосування цього концепту в національній системі судочинства викликають неабиякий інтерес не лише в компаративістів, а й науковців в сфері процесуального права, зокрема й цивільного.

Аналіз наукових публікацій. Проблематика можливості та особливостей впровадження стандартів доказування в вітчизняне судочинство була предметом досліджень у роботах низки дослідників, зокрема, слід виділити праці І. О. Бута, К. В. Гусарова, В. В. Комарова, Т. В. Огнев'юк, Ю. Ю. Рябченко, Ю. І. Полюк, К. Пількова, Н. Ю. Сакари, Л. О. Самілик, А. С. Степаненко, І. Тома-

рова та ін. Разом з тим, різноманітність та різновекторність наявних в правовій доктрині підходів до розуміння стандартів доказування та особливостей їх застосування в цивільному процесі зумовлюють актуальність та необхідність нового дослідження.

Метою статті є огляд доктринальних підходів до розуміння сутності стандартів доказування в цивільному судочинстві на основі характеристики їх окремих видів.

Виклад основного матеріалу. Донедавна концепція «стандартів доказування» не мала достатньої наукової розробки, оскільки не була затребуваною в межах національної правової доктрини. Така тенденція була зумовлена низкою причин об'єктивного характеру. Так, Ю. Ю. Рябченко до останніх відносить: 1) вплив радянських традицій на систему право творення та правозастосування; 2) складності у виокремленні критеріїв стандартів доказування; 3) складність фіксації таких стандартів на нормативному рівні [1, с. 122–123]. Низка вітчизняних вчених по сьогоднішній день висловлює різко негативне ставлення до питання застосування стандартів доказування, вважаючи, що процес доказування повинен бути максимально формалізований на рівні процесуальних норм, а не регулюватися на розсуд окремого судді.

Фактичні обставини справи це базис для застосування правових норм і вирішення спору. Тягар їх доказування

розподіляється на одну зі сторін спору, а сам розподіл тягара доказування конкретизує, яка зі сторін повинна довести ті чи інші фактичні обставини і несе ризик того, що ця обставина не буде встановлена, якщо надані стороною докази не переконають суд. Стандарт доказування визначає можливість ухвалення судового рішення залежно від того, якою мірою сторона спромоглася виконати свої функції у процесуальному доказуванні [2, с. 493]. Сукупність юридично значущих обставин, які підлягають встановленню у справі та доказуванню за правилами щодо розподілу тягара доказування – це зміст поняття предмета доказування. Коли первинний тягар доказування виконано, суддя дає оцінку всім доказам у сукупності та визначає, чи є вони достатніми для визнання встановленим спірного факту і чи можна виносити рішення на підставі цього факту. Але рішення судді відбувається з деяким ступенем невизначеності: або щодо норм права, наприклад, прогалини в праві або суперечливість кількох норм права, а також щодо фактичних обставин справи. В даний час неможливо без сумнівів сказати, що та чи інша подія, соціальне явище чи психологічний процес зафіксовано безперечно. Тому суд виноситиме рішення з наявністю певних сумнівів щодо фактичних обставин. Суд змушений допустити таке вирішення справ, бо якщо домагатися повного переконання, то буде неможливо вирішити жодну справу. Свідки здатні навмисне приховувати факти або забути згадати важливу для справи деталь, письмові докази можуть підлягати фальсифікації, висновки експертів можуть базуватися на тих наукових методах, які через деякий час можуть бути спростовані тощо. З'ясування фактичних обставин справи не може тривати нескінченно, тому є сенс припинити пошук і закріпити досягнутий ступінь переконаності та прийняти існуючу частку сумнівів. Таким чином, виникає питання: а як за наявності сумнівів суд приходиться до висновку про те, що є достатньо доказів, щоб тягар доказування визнати виконаним?

Для розуміння того, що являє собою стандарт доказування в цивільному судочинстві, розглянемо різні доктринальні підходи до визначення сутності цього поняття.

Як слушно зазначав П. І. Радченко, стандарт доказування характеризує можливість закінчення розгляду цивільних справ при наявності певних передумов (системи передумов) для ухвалення рішення на користь тієї чи іншої сторони і визначає кінцеву мету доказування і можливість ухвалення рішення відповідно до цього [2, с. 492].

В англо-американській доктрині склався підхід, згідно з яким встановлення фактів у судовому розгляді – це, як правило, питання ймовірностей, а не абсолютної достовірності. «Тільки ті гіпотези є розумними і такими, що підлягають перевірці, щодо яких суд може встановити, що: а) ймовірно сталося, або б) дуже ймовірно, що сталося, або в) практично безсумнівно сталося. Жодні інші припущення не можуть бути виправданими та обґрунтованими досвідом і знаннями» [3].

На думку, К. Пількова, стандартом доказування визнається ймовірність події (факту/обставини), необхідна для того, щоб суд вважав обставину встановленою. Це визначення є коректним, оскільки виявляє цілепокладаючу суть досліджуваного поняття, однак сформульованим не в повному обсязі, оскільки не розкриває зміст такого стандарту, його правову природу [4].

І. О. Бут визначав стандарт доказування як ступінь достовірності та рівень доведеності, необхідний для того, щоб вважати факт встановленим, у кримінальному або цивільному процесі [5, с. 326].

І. Томаров розкривав досліджуване поняття як необхідний ступінь достовірності доказів, за якого суду слід визнавати факт доведеним [6].

А. С. Степаненко вказував, що стандартом доказування визнається критерій для встановлення фактів на основі оцінки поданих доказів [7].

Загалом можна зазначити, що викладені в межах цього доктринального підходу визначення поняття «стандарт доказування» мають єдиний характер, оскільки зміст терміну побудований на унітарному цілепокладанні – встановлення факту в процесі.

Водночас існують й інші підходи до визначення змісту досліджуваного поняття. А. В. Стоян зазначає, що стандарти доказування встановлюють порогові вимоги до доказів, які повинна подати сторона, на яку закон покладає первинний тягар доказування відповідних юридичних фактів, перш ніж обов'язок доказування перейде до іншої сторони у справі [8, с. 27]. В дійсності, важливо зазначити, що стандарт доказування в певному сенсі передбачає певну межу, що слугує підставою переходу до істинного знання. Однак, слід критично ставитися до наведеного визначення, оскільки стандарт доказування є складовою частиною системи оцінки доказів, у той час як буквальне розуміння запропонованого визначення відносить оцінку доказів до стадії їх збирання. Резонно поставити питання – чи є невиконання тягара доказування однією стороною підставою не переходу до стадії надання доказів іншою стороною? Очевидно, що ні, оскільки в такому випадку неможливо говорити про дотримання змагальності та рівноправності сторін, передбачених процесуальним законодавством.

Інше розуміння досліджуваного поняття було дано Х. Р. Слюсарчук, яка визначає стандарт доказування як критерій достатності доказів у країнах загального права [9, с. 51]. Важлива особливість зазначеного визначення полягає в розкритті належності такого критерію до англосаксонської правової сім'ї. Однак, наведене визначення не розкриває повною мірою зміст досліджуваного поняття, оскільки не вказує на суб'єкт, який визначає достатність доказів, а також мету встановлення такої достатності. Іншими словами, можна поставити питання про те, хто визначає таку достатність? Особа, яка надала доказ у процесі, може бути впевнена, що для підтвердження того чи іншого факту такого доказу буде достатньо, у той час як суду одного такого доказу буде недостатньо для встановлення факту.

Пріоритет у доказуванні надається не тому, хто надав більшу кількість доказів, а в першу чергу їх достовірності, допустимості та достатності для реалізації стандарту більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджувальної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим ніж протилежний (Постанова ВС від 21 вересня 2022 року у справі № 645/5557/16-ц) [10].

Найбільш повне за змістом визначення досліджуваного поняття було сформульовано Л. О. Самілик і Т. В. Огнев'юк, які вказували, що стандартом доказування визнається сукупність критеріїв оцінки доказів, що підлягають застосуванню судами під час розгляду справ певної категорії і які дають змогу, зокрема, визначити достатність доказів необхідного ступеня достовірності (для того чи іншого правового висновку) [11, с. 85].

Говорячи про стандарти доказування, зазвичай виокремлюють два: застосовуваний у цивільному процесі баланс ймовірностей (balance of probabilities), або, як його називають у США, «перевага доказів» (preponderance of the evidence); і стандарт «поза розумними сумнівами» (beyond reasonable doubt), що діє в кримінальному судочинстві. Однак у реальності стандартів доказування три. Третій стандарт доказування – це стандарт подання ясних і переконливих доказів (clear and convincing evidence). Щоправда, визнають це тільки американські юристи (у літературі висловлено позицію, що він не прижився в судовій практиці Англії).

На практиці можуть зустрічатися й інші стандарти доказування (наприклад, «достатня відповідність», або comfortable satisfaction). Однак усі вони – не більше ніж результат комбінації трьох раніше названих.

Проаналізуємо детальніше стандарти доказування, які застосовуються в цивільному судочинстві.

Основним стандартом доказування, який використовується для вирішення цивільних спорів є стандарт «перевага доказів» («баланс імовірностей»). Суть цього стандарту полягає в кількості доведених фактів однієї зі сторін, де у сторін рівні можливості щодо надання доказів. Оскільки в вітчизняному судовому процесі кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставі своїх вимог і заперечень, а суд визначає їхню належність і допустимість, то існує ніби негласний підрахунок доведених фактів. Але варто зробити уточнення про те, що в даному умовному вигляді стандарту доказування суддя робить наголос не на кількість, а на якість доведених обставин, про, що зазначалась у вищезгаданій Постанові ВС від 21 вересня 2022 року у справі № 645/5557/16-ц [10].

В своїх постановках Верховний суд України неодноразово наголошував на необхідності застосування передбачених процесуальним законом стандартів доказування та зазначав, що принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи в цивільному процесі. Зокрема, цей принцип передбачає покладення тягаря доказування на сторони. Водночас цей принцип не створює для суду обов'язок вважати доведеною та встановленою обставину, про яку стверджує сторона. Таку обставину треба доказувати таким чином, аби реалізувати стандарт більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим ніж протилежний. Тобто певна обставина може вважатися доведеною, доки інша сторона її не спростує (концепція негативного доказу), оскільки за такого підходу принцип змагальності втрачає сенс (постанова ВС від 02 жовтня 2018 року у справі № 910/18036/17, від 23 жовтня 2019 року у справі № 917/1307/18, від 18 листопада 2019 року у справі № 902/761/18, від 04 грудня 2019 року у справі № 917/2101/17, від 18 березня 2020 року у справі № 129/1033/13) [10].

Стандарт переваги доказів, який часто формулюють як «скоріше ймовірно, ніж ні» або як «баланс імовірностей», зазвичай трактується як такий, що вимагає від суду переконання у тому, що твердження про встановлений факт істинне більш ніж на 50%. Разом з тим, така інтерпретація цього стандарту деякими суддями та присяжними не є коректною з правової точки зору. У відомій справі «Чіполлоне проти Ліггетт Груп» Апеляційний суд третього округу США піддав сумніву спроби деяких судів використовувати просту статистику для визначення і доведення причинно-наслідкового зв'язку «якби не...». Суд вказав: «Ми не схильні вважати, що, коли присяжні кажуть, що «якби не» поведінка підсудного, травма не була б заподіяна, вони визначають, що ймовірність того, що ця травма є результатом поведінки підсудного, становить 50% або більше. Традиційно інструкції присяжних полягали у словах, а не в цифрах» [12].

Всупереч поширеній серед деяких учених думці, стандарт «переваги доказів» у США традиційно розумівся суддями і представлявся присяжним як критерій переконаності або впевненості в істинності факту, про який ідеться, а не як питання простої математичної або статистичної ймовірності.

В англійському праві найбільш цитованим визначенням стандарту доказування «баланс імовірностей» під час розгляду цивільних справ є характеристика, надана лордом Деннінгом у справі «Міллер проти Міністра пенсійного забезпечення». Відповідно до неї «якщо докази такі, що суд може сказати: «ми вважаємо це більш ймовірним, ніж ні» то тягар доказування вважається виконаним, але якщо ймовірності рівні, то ні» [13, с. 219].

Отже, суть цього стандарту зводиться до того, що суд визнає факт доведеним у разі, якщо подані стороною

докази дають змогу зробити висновок, що факт скоріше мав місце, ніж не мав.

Згідно з широко використовуваною в США Федеральною модельною інструкцією для присяжних перевага доказів у справі означає формування переконання в тому, що встановлюваний у справі факт видається з більшою ймовірністю існуючим, ніж неіснуючим, на підставі дослідження доказів і порівняння їх один з одним. Це правило, звичайно, не вимагає доказу з абсолютною впевненістю, оскільки доказ з абсолютною впевненістю рідко можливий.

У цивільних справах ступінь переконання ґрунтується на будь-якій сприйнятій журі присяжних відмінності між об'єктно пропорційними змінними ймовірностями: ймовірністю того, що подія, яку необхідно встановити, дійсно відбулася, і ймовірністю того, що вона не сталася. «Чи повинні ці ймовірності бути встановлені тільки на підставі переваги доказів? І чи є тут додаткова вимога, така як почуття «впевненості», яке може існувати всупереч перевазі доказів і яке має узгоджуватися з ним, перш ніж можна буде зробити висновок?» [14, с. 818].

«Вагомість доказу є його здатність переконати суд, який встановлює факт, у дійсній істинності доказового положення. Після того як докази зважені, доказовий факт вважається встановленим перевагою доказів, якщо він видається більш ймовірним або правдоподібним у сенсі, що дійсна віра в його істинність, що випливає з доказів, існує у свідомості суду, незважаючи на будь-які сумніви, які можуть все ще зберігатися там» [15]. Отже, стандарт «перевага доказів» означає «перевагу» переконання щодо істинності або хибності твердження про існування встановлюваного факту.

Іншим, часто застосовуваним при вирішенні цивільно-правових спорів є стандарт подання ясних і переконливих доказів. В доктрині панує думка про те, що цей стандарт є притаманний лише американській системі правосуддя. Спочатку американські судді використовували різні слова для позначення вимоги надати вищий ступінь доведеності: «ясні, достатні та переконливі докази», «ясні, незаперечні та переконливі докази», «явні та переконливі докази» тощо. Пізніше, в науковому співтоваристві «прижився» вираз «ясні та переконливі докази» [1, с. 123].

Зміст наведеного стандарту не є повною мірою розкритим на сьогоднішній день, оскільки він є проміжним між стандартом «перевага доказів» і стандартом «за межами розумних сумнівів» (найбільш високий стандарт доказування, який використовується в кримінальному процесі і передбачає, що сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події).

У чинній інструкції для присяжних у цивільних справах штату Каліфорнія зазначається, що ясні і переконливі докази потрібні у справах, де «на карту поставлено найважливіші індивідуальні права та інтереси, такі як припинення батьківських прав, примусова госпіталізація та депортація» [16]. Також зазначено, що сама лише тяжкість приватно-правової санкції, що накладається, не тягне за собою застосування такого суворішого стандарту доказування. Цей похід зустрічається і в практиці Верховного суду США. Перелічені в інструкції категорії справ не є випадковим набором спорів. Необхідність доказування на основі стандарту ясних і переконливих доказів у справах подібного роду встановив Верховний суд США. Обов'язковість більш високого стандарту доказування в американських судах пояснюється конституційною вимогою про належний правовий захист.

Математичне визначення наведених стандартів можна обумовити таким чином: якщо стандарт «перевага доказів» має на увазі, що факт швидше мав місце, ніж не мав, то процентне співвідношення такої ймовірності становить 51%. Навпаки, стандарт «поза розумними сумнівами», як найжорсткіший стандарт, покликаний встановити мож-

ливу наявності факту на 99%. Математичне визначення проміжного стандарту не наведено в актах судів США, однак видається можливим встановити, що ймовірність існування того чи іншого факту має бути доведена на рівні 75–85% [1, с. 123].

Як вбачається, варіативність стандартів доказування англосаксонської правової сім'ї є наслідком застосування того чи іншого стандарту залежно від категорії справи, а також сукупності відомостей про факти, що підлягають оцінці. Іншими словами, такі стандарти доказування не існують у розриві один від одного, вони є частиною системи оцінки доказів.

На відміну від системи загального права, у праві континентальної Європи немає суворої відмінності між стандартами доказування, застосовуваними в цивільних і кримінальних справах. Стандарт доказування в країнах романо-германської правової системи переважно уявляється як такий, що не ґрунтується на ймовірності. Класичне формулювання такого стандарту міститься у ст. 353 Кримінально-процесуального кодексу Франції: «Закон не вимагає від суддів звіту про засоби, за допомогою яких вони переконали себе; він не накладає на них якихось правил, з яких вони повинні конкретно виводити повноту і достатність доказів. Закон вимагає, щоб вони запитали самі себе в тиші і роздумах, прямо звертаючись до своєї совісті, яке враження справили на їхній розум докази. Закон ставить їм тільки одне запитання, що містить у собі всю повноту їхніх обов'язків: чи переконані ви внутрішньо?» [17, с. 440].

В вітчизняному цивільному процесі, стандарт доказування описується через вимогу достатності доказів – їх сукупність дає змогу суду дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання [18].

У вітчизняному процесуальному праві не виокремлюються ступені або рівні внутрішнього переконання. Суддя інтуїтивно визначає достатність переконання для ухвалення рішення.

Незважаючи на зовнішню різницю в підходах до оцінки доказів у системі загального та континентального права (на континенті результатом оцінки доказів виступає суворо

суб'єктивне враження судді; навпаки, в американському праві доказ є об'єктивною концепцією) дві правові системи сходяться на думці, що ухвалення судом рішення тільки на підставі внутрішнього переконання саме по собі недостатньо для підтвердження фактичних висновків. Наслідок цієї усвідомленої згоди – поступова рецепція юрисдикціями континентального права підходів до оцінки доказів системи загального права. По суті, вищевведені спроби континентальної системи права визначити ступінь необхідної впевненості для прийняття рішення є прообразами градації внутрішнього переконання. Видається, що при розгляді питання про стандарти доказування набагато більше підстав вести мову не про конкуренцію процесуальних інститутів двох правових систем, а про їх часткову уніфікацію.

Висновки. Як було показано раніше, англо-американська процесуальна доктрина виходить із того, що стандарти доказування в системі загального права визначають необхідний ступінь переконання суду в істинності доказів. Вони дають змогу судді або присяжним зробити висновок щодо виконання сторонами тягаря доказування і прийняти відповідне рішення. Ступінь переконання визначається не в абсолютних, а лише у відносних величинах («скоріше так, ніж ні»).

Стандарт доказування визначає мінімальний рівень суб'єктивної впевненості судді у вірності спірного факту, за якого суд готовий визнати тягар доказування, покладений на сторону, виконаним, а тягар доказування протилежного – таким, що перейшов на протилежну сторону, а відповідну фактичну обставину – доведеною.

При визначенні сутності стандарту доказування, слід зазначити, що суть цього поняття полягає не у встановленні істинності, а в знаходженні максимально допустимого рівня сумнівів в істинності факту, які сторони наводять при здійсненні свого тягаря доказування і який знаходить свою єдність із готовністю судді визнати цей факт доведеним.

Враховуючи те, що в вітчизняному цивільному процесі ключовим суб'єктом оцінки доказів є суд, який оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів, поки що концепт «стандарт доказування» має більш доктринальний характер і потребує конкретних нормативних розробок щодо його застосування при відправленні правосуддя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування: досвід застосування та перспективи запровадження. *Правові новели*. 2020. № 10. С. 122–128.
2. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
3. McBaine J. P. Burden of Proof: Degrees of Belief. *California Law Review*. 1944. Vol. 32. Pp. 243–268.
4. Пільов К. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/816559/> (дата звернення: 06.07.2024).
5. Бут І. О. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві. Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 трав. 2020 р. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 2. С. 324–327.
6. Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html> (дата звернення: 06.07.2024).
7. Степаненко А. С. Теорія та практика застосування стандарту доказування "поза розумним сумнівом" Європейським судом з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 4. С. 184–191.
8. Стоян А. В. Триступенева градація стандартів доказування в адміністративному процесі. *Forum Prava*. 2021. № 1 (66). С. 25–36.
9. Слюсарчук Х. Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017. 258 с.
10. Сакара Н. Докази і доказування у цивільному процесі в умовах воєнного стану у практиці Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_11_18_Sakara_18_11_2022.pdf (дата звернення: 06.07.2024).
11. Самілік Л. О., Огнев'юк Т. В. Стандарти доказування у цивільному судочинстві. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 80–86.
12. Cipollone v. Liggett Group, Inc. 893 F.2d 541 (3d Cir. 1990). Nos. 88-5732, 88-5770, 88-5771, 88-5784. United States Court of Appeals, Third Circuit.
13. Schweizer M. The Civil Standard of Proof – What Is It, Actually? *The International Journal of Evidence & Proof*. 2016. Vol. 20. Pp. 217–234.
14. Ball V. C. The Moment of Truth: Probability Theory and Standards of Proof. *Vanderbilt Law Review*. 1961. Vol. 14. Pp. 807–830.
15. Lumms J., in *Sargent v. Massachusetts Acc. Co.*, 307 Mass. 246, 29 N.E.2d 825, 827 (1940).
16. Judicial Council of California. Civil Jury Instructions. Vol. 1. LexisNexis Matthew Bender Official Publisher, 2015. P. 38.
17. Engel C. Preponderance of the Evidence versus Intime Conviction: A Behavioral Perspective on a Conflict between American and Continental European Law. *Vermont Law Review*. 2009. Vol. 33. P. 435–467.
18. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40–41, 42, ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6676> (дата звернення: 06.07.2024).